

Dariusz Jeziorny*

Czynniki spajające więzi państwowe Austro-Węgier przed 1914 r.

Factors cementing state cohesion of Austria-Hungary before 1914

Abstract: The problem of chances of survival of the Austria-Hungarian monarchy had been a topic of thousands of books and articles in many languages and it is difficult to study all of them. The question whether or not the Habsburg monarchy was doomed to dissolute because of nationality tensions still remains inspiring. Researchers still take up new and detailed topics. Basing on their output it is possible to reassess the problem on more general level. The factors of economic development, administrative structure of the dual state, external enemy, bureaucracy, army and dynasty will be taken into consideration. They will show to what extent the cohesion of Austria-Hungary was maintained before 1914.

Keywords: Austria-Hungary, Habsburg monarchy before 1914, factors of state's cohesion.

Streszczenie: Problem szans przetrwania monarchii austro-węgierskiej był tematem tysięcy książek i artykułów w wielu językach i ciężko jest przestudiować wszystkie z nich. Kwestia tego, czy Monarchia Habsburgów była skazana na rozkład z powodu napięć narodowościowych wciąż pozostaje inspirującym pytaniem. Badacze podejmują nowe tematy szczegółowe. Bazując na ich osiągnięciach, możliwa jest ponowna ocena problemu na bardziej ogólnym poziomie. Następujące czynniki zostały wzięte pod uwagę: rozwój gospodarczy, struktura administracyjna dualistycznej monarchii, wróg zewnętrzny, biurokracja, armia i dynastia. Pokażą one, do jakiego stopnia podtrzymana została spójność Austro-Węgier przed 1914 r.

Słowa kluczowe: Austro-Węgry, Monarchia Habsburgów przed 1914 r., czynniki spójności państwa.

Wstęp

Trudno zliczyć książki i artykuły poświęcone kwestii różnych aspektów historii i szans przetrwania Austro-Węgier jako państwa

* Dariusz Jeziorny – dr hab., Uniwersytet Łódzki, Polska, ORCID: 000-0002-3724-7213, e-mail: dariuszjeziorny@uni.lodz.pl.

wielonarodowościowego w okresie rozbujanych nacjonalizmów. Niemniej zainteresowania badaczy z różnych krajów wciąż będą kolejne problemy szczegółowe. Podejmują je historycy z różnych krajów: Austriacy, Węgrzy, Czesi, Słowacy, Ukraińcy, Rumuni, Włosi, Serbowie, Chorwaci, Słoweńcy, Polacy, autorzy anglojęzyczni, Niemcy i Rosjanie. Na podstawie ich ustaleń możliwe jest ponowne rozpatrzenie problemu trwałości dualistycznej monarchii na bardziej ogólnym poziomie. Celem artykułu jest odpowiedź na pytanie, czy skazywana przez niejednego historyka na rozkład wielonarodowa monarchia miała czynniki nadające jej znamię trwałości. Jeśli tak, to jakie one były i na ile mogłyby się przysłużyć zatrzymaniu ruchów odśrodkowych i napięć pomiędzy sąsiadującymi ze sobą narodami, związanych z rozwijającymi się od końca XIX w. nacjonalizmami. Ważne więc będzie określenie, jak silne były czynniki spajające monarchię. Tak naprawdę jest to więc pytanie o skuteczność władz dualistycznego państwa, którym zależało na uczynieniu go stabilnym.

1. Ustrój administracyjny państwa

Analizę czynników sprzyjających utrzymaniu jedności Austro-Węgier najlepiej zacząć od dualistycznego ustroju kraju. Po klęsce pod Sadową i pokoju praskim cesarzowi Franciszkowi Józefowi wydała się oczywista niemożność sprawowania władzy w dotychczasowej formie ustroju absolutystycznego. Ponadnarodowo ukierunkowana arystokracja przestawała spełniać rolę dominującego czynnika w państwie. Natomiast niemieckojęzyczne elity nie były już w stanie stanowić najważniejszej podpory dynastii. Stąd zapadła decyzja o podzieleniu się władzą z Węgrami, którzy pod względem liczebności i siły byli drugą narodowością w ramach monarchii naddunajskiej. Od tego momentu spójność kraju zapewniały: wspólny monarcha, wspólna armia, wspólna polityka zagraniczna i wspólna kasa państwowa. Trzej ministrowie kierujący tymi resortami odpowiadali wyłącznie przed Franciszkiem Józefem¹.

Pozostałe kompetencje władzy zostały podzielone pomiędzy Wiedeń i Budapeszt. W polityce wewnętrznej obie części – cesarska i kró-

1 H. Wereszycki, *Historia Austrii*, wyd. 2 popr., Wrocław 1986, s. 227-229.

lewska – były od siebie niezależne. Okazało się to szczególnie istotne, patrząc z punktu widzenia Węgrów, którzy do tej pory byli podporządkowani władzy centralnej. Co prawda, wkład do wspólnej kasy był wyższy po stronie Przedlitawii (70%), jednakże strona węgierska cały czas nie mogła się pogodzić, że nie miała możliwości sprawowania kontroli nad armią i politykom w Budapeszcie wydawał się to czynnik uderzający w równość obu stron umowy. Maksimum, co udało się Budapesztowi uzyskać, to utworzenie oddziałów honwedów, czyli formy obrony krajowej, których liczebność osiągnęła w 1914 r. poziom 32 pułków piechoty. Podlegały one węgierskiemu Ministerstwu Obrony Krajowej. Faktycznie w historii dualistycznego państwa na stanowisko ministra wojny całej monarchii nie mianowano nigdy Węgra. Natomiast przedstawiciele tej narodowości bywali wspólnymi ministrami finansów i jeszcze częściej – spraw zagranicznych.

Poczucie współodpowiedzialności większej liczby mieszkańców za sprawy europejskiego mocarstwa niewątpliwie stabilizowało je wewnątrz. Wprawdzie część polityków węgierskich opowiadała się za niezależnością od Wiednia i uaktywniała się szczególnie w czasie odbywających się co dziesięć lat negocjacji nad przedłużeniem umowy z 1867 r., jednak nie zdobyła poważniejszego wpływu w Budapeszcie aż do jesieni 1918 r. Dla cesarza podzielenie się władzą w zakresie polityki wewnętrznej Królestwa Węgier, mniej interesującej z punktu widzenia wiedeńskich elit, a jednocześnie posiadanie na nią wpływu jako król pozwalało na hamowanie niekorzystnych trendów. Franciszek Józef skorzystał ze swoich kompetencji podczas kryzysu rządowego z lat 1905-1906, powołując na fotel węgierskiego premiera generała Géze Fejérváryego wbrew większości parlamentarnej. Rządy wojskowego, wraz z groźbą zmiany ordynacji wyborczej na demokratyczną, uspokoiły sytuację².

Jak wiadomo, niezwykle radykalna polityka madziaryzacyjna Węgrów stała się jedną z przyczyn narastających napięć o podłożu nacjonalistycznym i złej opinii o państwie za granicą. *Summa summarum* przysłużyła się do rozkładu Monarchii Habsburgów.

2 W. Felczak, *Historia Węgier*, wyd. 2 popr. i uzup., Wrocław 1983, s. 267-271, 287-290; J. Rydel, *W służbie cesarza i króla. Generałowie i admirałowie narodowości polskiej w siłach zbrojnych Austro-Węgier w latach 1868-1918*, Kraków 2001, s. 22-24, 46-47.

Podobnie było z bezwarunkowym przywiązaniem do dualizmu, który dawał Węgrom maksimum korzyści. Stąd ci dążyli za wszelką cenę do spetryfikowania systemu³. Jednakże póki żył Franciszek Józef, czyli bardzo długo, system dualistyczny był niepodważalną częścią jego polityki. I do momentu wybuchu I wojny światowej monarcha nie zamierzał niczego zmieniać. Następca tronu Franciszek Ferdynand miał do Węgrów zupełnie inne podejście i w razie jego dojścia do władzy można się było spodziewać zmiany priorytetów w polityce wewnętrznej, czyli odejścia od dualizmu. Skoro konstytucja 1867 r. została oktrojowana, to i mogła zostać zmieniona. Czy tak rzeczywiście by się stało, można się tylko domyślać na podstawie wypowiedzi ogłoszonych przez tragicznie zmarłego w Sarajewie następcę tronu. Dużo wskazuje na to, że chciałby sfederalizować państwo i scentralizować kompetencje władcy, co ograniczyłoby rolę Węgrów. Jak sam mówił: „kochał ten kraj, jak każdy inny” podlegający dynastii, stąd nie zamierzał faworyzować Węgrów⁴.

Spoglądając z kolei na sytuację w Przedlitawii, można dostrzec podział wewnętrzny na kraje koronne, w większości tworzące się w czasach feudalnych. Wyjątkiem były stosunkowo nowe, XVIII-wieczne nabytki terytorialne Austrii, czyli Królestwo Galicji i Lodomerii oraz Księstwo Bukowiny, które nie występowało wcześniej jako oddzielna kraina. Oprócz nich w ramach Przedlitawii wyróżnić można było: Królestwo Czech, Margrabstwo Moraw, Księstwo Górniego i Dolnego Śląska (czyli Śląsk Austriacki), Arcyksięstwo Austrii za i przed Anizą (potocznie Górną i Dolną Austrię), Księstwo Salzburga, Księstwo Styrii, Księstwo Karyntii, Książęce Hrabstwo Tyrolu, Vorarlberg, Księstwo Krainy, Pobrzeże Austriackie (złożone z Wolnego Cesarskiego Miasta Triestu, Margrabstwa Istrii, Książęcego Hrabstwa Gorycji i Gradyski) oraz Królestwo Dalmacji.

Ludność wymienionych krajów koronnych traktowała siebie samą jako historycznie uformowaną wspólnotę. Do powszechnego obiegu weszło powiedzenie, że „Morava a Slezsko to ne je Česko”. Mimo że

3 H., Ch. Seton-Watson, *The Making of a New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*, Londyn 1981.

4 Szerzej o postawie Franciszka Ferdynanda wobec Węgrów: R. Kann, *Franz Ferdinand ein Ungarnfeind?*, [w:] R. Kann, *Erzherzog Franz Ferdinand Studien*, Wiedeń 1976, s. 100-126; J.-P. Bled, *Franz Ferdinand. Der eigensinnige Thronfolger*, Wiedeń 2013, s. 126-129.

wszystkie trzy kraje należały historycznie do Korony św. Wacława, to jednak mentalnie się różniły. Konflikt z Niemcami zbliżał wprawdzie Czechów do siebie, lecz odrębności nietrudno było zauważyć choćby w sposobie rozwiązywania sporów z Niemcami⁵. Czesi nie różnili się zbyt od swych niemieckich konkurentów. W ramach Związku Niemieckiego czuli oni przynależność do jednej wielkiej wspólnoty, związanej wspólną przeszłością, wyjątkową kulturą, językiem i tworzonymi w nim arcydziełami literackimi, naukowymi czy filozoficznymi. Ale zapytani o to, kim się czują, odpowiadali, że Bawarczykami czy mieszkańcami Prus, a w ramach Austro-Węgier ludźmi z Górnej Austrii, Styrii lub Salzburga. Chociażby w prowincjach alpejskich mały Vorarlberg zupełnie nie chciał połączyć się z dążącymi do tego Tyrolczykami, z którymi miał tego samego namiestnika stojącego na czele administracji państwowej. Ludność obu krajów koronnych nie tylko różniła się podejmowaną działalnością gospodarczą, ale także stylem życia. Innsbruck, a jeszcze bardziej podległa mu prowincja, charakteryzował się bardzo tradycjonalistyczną, katolicką mentalnością, a także przyzwyczajeniem do hierarchii społecznej i monarchicznych porządków. Wśród mieszkańców Bregenz katolicyzm dominował, ale w zdecydowanie bardziej demokratycznej formie, wykazującej podobieństwa z ludnością sąsiedniego szwajcarskiego kantonu Sankt Gallen. Vorarlberczycy, mimo że podobnie jak Tyrolczycy czuli się Niemcami, zwykli mówić, że co „Bóg rozdzielił, człowiek niech nie łączy”. A rozdzielała ich nie taka znów wysoka (1793 m n.p.m.) przełęcz Arlberg⁶.

Podobnych przejawów wierności uformowanym historycznie krajom koronnym można by podać jeszcze kilka. Ale najważniejsze, że władze żadnego z nich, w tym władze samorządowe, czyli pochodzące z wyboru ludności miejscowej, nie dążyły do odrębności od Cesarstwa. Działo się tak nawet w przypadku Czech, gdzie konflikt niemiecko-czeski przybrał bardzo zaognioną formę⁷. I stanowiło to wspólny mianownik istnienia Przedlitawii, pomimo uformowanej przez

5 P. Jokeš, *Czesi. Przewodnik po historii narodu i państwa*, Kraków 2020, s. 19-20.

6 D. Jeziorny, *Problem przynależności państwowej Vorarlberga po I wojnie światowej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2002, nr 75, s. 6-7.

7 Szczegóły P. Majewski, *„Niemcy sudeccy” 1848-1948. Historia pewnego nacjonalizmu*, Warszawa 2007, s. 38-140.

wieki odrębności kulturowej i politycznej poszczególnych wspólnot lokalnych. Ludność również uznawała swój kraj koronny za ojczyznę, przyznając się pośrednio do łączności z Wiedniem. O nim jednakże w okresie niecechującym się ciągotami do podróżowania niewiele wiadano, podobnie jak o innych częściach rozległego terytorialnie państwa. Najboleśniej wyszło to na jaw w czasie przymusowych przesiedleń ludności cywilnej z terenów znajdujących się w pobliżu frontów I wojny światowej, kiedy to niemal 800 tys. osób musiało opuścić swe domostwa ze względów bezpieczeństwa lub strategicznych przygotowań do działań militarnych, w których mogłyby przeszkadzać⁸.

2. Wróg zewnętrzny

Z podziałem administracyjnym wiąże się w pewnym sensie polityka zagraniczna Austro-Węgier. Po przegranej z Prusami w 1866 r. oraz po zwycięskiej dla Berlina wojnie z Francją (1870-1871), w czasie której władze Austro-Węgier rozważały odwet na Prusach⁹, sytuacja geopolityczna w Europie Środkowo-Wschodniej się ustabilizowała. Wiedeń miał praktycznie zamkniętą drogę do odgrywania jakiegokolwiek roli na terenie zjednoczonych Niemiec. Również zjednoczone Włochy, wspierane przez Wielką Brytanię, nie mogły być dla Austro-Węgier kierunkiem ekspansji. Do ewentualnego rozszerzenia swoich granic władzom cesarsko-królewskim mogły służyć jedynie Bałkany. Te w XIX w. stopniowo wyzwalały się spod panowania Turcji. Obszar nowych państw graniczył z Królestwem Węgier. Jego rząd nie miał jednakże zamiaru powiększać podległych sobie terenów. Już na zarządzanych ziemiach Węgrzy stanowili mniejszość. Traktowali wprawdzie mieszkańców Korony św. Stefana jako „jedyny niepodzielny naród węgierski”. Składały się na niego dwie grupy: Węgrzy, oraz... „Węgrzy mówiący w narzeczach niewęgierskich”. Nie wiązano więc węgierskości ze społecznością etniczną, ale z państwem. Węgrzy, pomimo sprawowania niepodzielnych rządów w swej części dualistycznej monarchii i ostrych kroków madziaryzacyjnych wobec ludności nie-

8 K. Ruszała, *Galicyjski eksodus. Uchodźcy podczas I wojny światowej w monarchii habsburskiej*, Kraków 2020, s. 136-143.

9 Szerzej o procesie podejmowania decyzji H. Wereszycki, *Sojusz trzech cesarzy. Geneza 1866-1872*, wyd. 2, Warszawa 2010, s. 166-251.

węgierskiej, obawiali się przyłączenia kolejnych ziem, gdyż proporcje etniczne stałyby się dla nich jeszcze bardziej niekorzystne¹⁰.

Stąd Węgrzy blokowali jakiegokolwiek działania na rzecz ekspansji terytorialnej kraju, co zmuszało Austro-Węgry do wyważonej polityki zagranicznej. Nie rezygnowano przy tym z podporządkowania sobie ekonomicznie i politycznie ziem po słabnącej Turcji. Przez wiele lat polityka Monarchii Habsburgów okazywała się skuteczna, lecz w 1903 r. doszło do przewrotu w Serbii, w którego przeprowadzeniu widać było współdziałanie Rosji. Po zamachu stanu miejsce dynastii Obrenowiciów zajęli potomkowie Kara-Djordjego, legendarnego bohatera walk z Turkami z początków XIX w. Zmiana władzy w Belgradzie wpłynęła radykalnie na kierunek polityki zagranicznej Serbii. Stała się zdecydowanie wroga Austro-Węgom, które próbowały zmusić południowego sąsiada do uległości za pomocą tzw. wojny świńskiej. Nieposiadająca dostępu do morza Serbia nie mogła eksportować mięsa i żywca wieprzowego, stanowiących jeden z najważniejszych filarów gospodarki małego sąsiada Monarchii Habsburgów. Wiedeń zresztą do momentu wybuchu I wojny światowej utrzymywał wobec Belgradu politykę izolacji od Morza Adriatyckiego, przyłączając Bośnię i Hercegowinę w 1908 r. oraz stając się promotorem niepodległości Albanii w latach 1912-1913¹¹.

Belgrad znalazł wsparcie Rosji, która pomimo wysiłków Ottona von Bismarcka na rzecz utrzymania sojuszu trzech cesarzy, stawała się głównym wrogiem Austro-Węgier. W okresie po 1867 r. Petersburg nie wahał się działać na rzecz osłabienia lub wręcz rozbicia sąsiada wzdłuż linii narodowościowych, lansując hasła panslawistyczne¹². Nasiliło się to po zawarciu traktatu berlińskiego w 1878 r. Na pewno w tym samym kierunku uznania Rosji za śmiertelnego wroga Austro-Węgier działała na Wiedeń z zewnątrz dyplomacja niemiecka. Sojusz obronny, podpisany w 1879 r. jasno definiował, skąd mogłoby dojść do

10 Wyjątkiem byli Chorwaci, którzy dostali autonomię na papierze w 1868 r. O rozumieniu pojęcia „narod” wśród węgierskich elit politycznych zob. E. Deák, *Kwestia narodowościowa – lekcja europejska. In pluritate unitas in unitate paritas*, [w:] *Węgry – Polska w Europie Środkowej. Historia – literatura*, red. A. Cetnarowicz, C. Kiss, I. Kovács, Kraków 1997, s. 226-227.

11 M. Tanty, *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912-1913 roku*, Warszawa 1970, s. 45-47, 53; S. Ukshini, *Austro-Hungarian Foreign Policy and the Independence of Albania*, „West Bohemian Historical Review” 2021, t. 11, nr 2, s. 171, 185-207.

12 Szerzej M. Tanty, *Panslawizm, carat, Polacy. Zjazd Słowiański w Moskwie 1867 r.*, Warszawa 1970.

zagrożenia dla obu państw. Miały one udzielić sobie nawzajem pomocy w razie napaści Rosji na któreś z nich¹³.

Trudno oprzeć się wrażeniu, że dla Węgrów rosyjska pacyfikacja powstania z lat 1848-1849 była traumą, rzutującą na lata drugiej połowy XIX w. Podobnie realizacja koncepcji dużego państwa słowiańskiego na Bałkanach, lansowana przez Petersburg, musiała dla Budapesztu brzmieć złowroźnie. Graniczyłoby ono z Królestwem Węgier od południa i musiałoby stanowić zagrożenie. Rosja, dążąc do cieśnin czarnomorskich z powodów symbolicznych (Konstantynopol jako stolica prawosławia) i strategicznych (wejście na Morze Czarne jako zabezpieczenie południowych wybrzeży i zapewnienie szlaku dla eksportu zboża), musiała zagrażać suwerenności terytorialnej Monarchii Habsburgów. Okazywało się, że niechęć do ekspansji na Bałkany nie musiała być równoznaczna z bezpieczeństwem z tej strony. Rychło wyszło na jaw, że po przewrocie Karadjordjevićów nadchodziły z ich strony zachęty i działania na rzecz pobudzenia mieszkających w Austro-Węgrzech Serbów do aktów terroru przeciwko własnemu państwu i znajdowały one realny posłuch. Południowa granica monarchii nadunajskiej stawała się najbardziej niestabilną częścią kraju¹⁴. Jednakże silny zewnętrzny wróg niewątpliwie cementował jego jedność. Węgrzy, targujący się o coraz większe znaczenie w ramach państwa Habsburgów, wprawdzie używali w negocjacjach argumentu odłączenia się od Przedlitawii, ale coraz groźniejsza Rosja ewidentnie zniechęcała ich do podejmowania radykalnych decyzji o zerwaniu z Wiedniem.

W latach poprzedzających I wojnę światową za zagrożenie musiał również uchodzić sojusz bałkański, który Petersburg budował przeciwko Austro-Węgrom. Jednakże koalicja Serbii, Bułgarii, Czarnogóry i Grecji wołała wystąpić przeciwko zdecydowanie słabszej Turcji, spodziewając się szybkich i cennych nabytków terytorialnych. Stosunkowo łatwe zwycięstwo doprowadziło jednak nie tyle do wzmocnienia

13 J. Kořalka, *Deutschland und die Habsburgermonarchie 1848-1918*, [w:] *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, t. 6: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*, red. A. Wanduszka, P. Urbanitsch, Wiedeń 1993, s. 73-75.

14 M. Tanty, *Rosja ...*, s. 53-68; H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986, s. 231-236, 245-250.

wpływów Rosji, co do drugiej wojny bałkańskiej pomiędzy dotychczasowymi sojusznikami, co zdecydowanie służyło Wiedniowi¹⁵.

3. Armia i biurokracja

Silny wróg zewnętrzny Austro-Węgier oraz system administracyjny to niewątpliwie dwa czynniki integrujące państwo rządzone przez Habsburgów. Historycy często dodają w tym miejscu dwa kolejne, związane zarówno z polityką wewnętrzną, jak i zagraniczną państwa. Chodzi o armię i biurokrację. I jedna, i druga miały charakter ponadnarodowy i działały sprawnie do końca istnienia dualistycznego państwa. Niewątpliwie etos służenia Jego Cesarskiej Mości, wprowadzanie w życie jego praw, poczucie łączności z jakąś o wiele większą całością i pobieranie za swoją pracę godziwej zapłaty, to odczucia motywujące do wiernej służby i spajania tym samym różnych zakątków rozległej monarchii. Zarówno armia, jak i biurokracja były dobrze zorganizowane, zhierarchizowane i oparte na dyscyplinie, co chwalił sobie cesarz Franciszek Józef, który od młodości właśnie w wojsku widział idealny wzorzec rządzenia. Oficerom i urzędnikom wpajano etos wierności cesarzowi.

Trzeba jednak zauważyć dwie prawidłowości, które z czasem osłabiały jednoczące zdolności obu instytucji. Po pierwsze, armia była notorycznie niedofinansowana. Wydatki budżetowe na nią spadły między rokiem 1870 a 1910 z 24,1% do 15,7% środków budżetowych. Co prawda w liczbach bezwzględnych był to wzrost nakładów, ale tendencja do zaniedbywania wojska w porównaniu z innymi pozycjami w budżecie państwa wydawała się stała. Po drugie, w miarę otwierania się korpusu oficerskiego na osoby pochodzące nie tylko z arystokracji dochodziło do „unarodowienia” armii. Ludzie mający w niej władzę byli w o wiele większym stopniu Niemcami, Węgrami, Czechami itd. Szczególny był jednakże wzrost liczebny Niemców, stanowiących ok. 3/4 oficerów i generałów, a to odbijało się na relacjach z przedstawicielami innych narodów w ramach korpusu oficerskiego, jak również na stosunku do zwykłych żołnierzy. Można tutaj podać przykłady oskarżeń Cze-

15 J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Słowianie południowi i zachodni VI-XX wiek*, Warszawa 2005, s. 442-446, 451-454.

chów o zdradę lub przynajmniej niechęć do walki przeciwko wrogom zewnętrznym. Oficerów wprawdzie czekał często awans do stanu szlacheckiego za wysługę lat, czym Monarchia Habsburgów chciała zjednać sobie szersze grupy społeczne i związać je z sobą, jednak wciąż wydłużano czas służby kwalifikującej do uszlachcenia. Jednocześnie stawiano dodatkowe warunki, w tym wysokie opłaty za zdobycie tytułu szlacheckiego. Ponadto awans społeczny był wtórny wobec nabytej wcześniej świadomości narodowej.

W trakcie I wojny światowej napięcia wewnątrz armii cesarsko-królewskiej narastały wraz z nieufnością wzajemną tworzących ją narodów. Dokładnie podobny proces był widoczny w biurokracji. Wzrost liczby ludzi wykształconych pozwalał im na zajmowanie stanowisk na różnych szczeblach administracji. Nawet jeśli w pionie państwowym dominowali Niemcy, to już wśród urzędników podległych samorządom inne nacje odgrywały rosnącą rolę. Tym samym dochodziło do konfliktów kompetencyjnych, które nierzadko miały charakter narodowy¹⁶.

Znakomitym studium przypadku jest administracja w Królestwie Czech. Martin Klečacký pokazuje, że choć czeskim politykom z rzadka powierzano wyższe stanowiska państwowe (jedyne ministrowie bez teki w gabinetach przedlitawskich) i urzędnicze, to jednak zajmując niższe pozycje lub wysokie w pionie biurokracji samorządowej, przygotowywali się tym samym do objęcia odpowiedzialności za przyszłą Czechosłowację po rozpadzie Monarchii Habsburgów. Nauczyli się pracować według sprawdzonych wzorców administracyjnych, załatwiać konieczne sprawy, pełnić rolę mediatorów w ramach rozlicznych kontaktów o charakterze politycznym i urzędniczym, a wreszcie współpracować w szerszym zespole. Wykształcona została całkiem pokaźna kadra mogąca administrować państwem bez instrukcji Wiednia czy Budapesztu. Ogromne znaczenie miał w tym wypadku rozwój szkolnictwa. Wykształcenie coraz szerszych rzesz społeczeństwa od-

16 Trzy akapity na podstawie A. Gerő, *Emperor Francis Joseph, King of the Hungarians*, Nowy Jork 2001, s. 37-38; I. Deák, *Der K.(u)K. Offizier 1848-1918*, 2. Aufl., Wiedeń – Kolonia – Weimar 1995, s. 239-240; J. Županič, *Militäradel der Österreich-ungarischen Monarchie während des Ersten Weltkriegs*, „West Bohemian Historical Review” 2022, t. 11, nr 2, s. 180-192; M. Hlavačka, *Příčiny raspadu Gabsburské monarchie. Wzгляд із Prahi*, [w:] *Narody Gabsburské monarchie w 1914-1920 gg.: ot natsionalnych dwiženii k sozdaniu natsionalnych gosudarstw*, red. M. Wołos, G. Szkundin, Moskwa 2012, s. 107-108; P. Lendvai, *Węgrzy. Tysiąc lat zwycięstw w klęskach*, Kraków 2016, s. 424-427.

grywało tutaj szczególną rolę¹⁷. Paradoksalnie rozwijający się system edukacji okazał się niesprzyjający dla całości monarchii. W okresie, gdy zakrólował „nacjonalizm wojenny”, cechujący się radykalizmem, nasiloną mobilizacją wszystkich sił narodowych na rzecz zjednoczenia wewnętrznego i początkowo przebudowania Austro-Węgier, a później – w miarę ich słabnięcia – do oderwania się od monarchii i konsolidacji własnych państw, wykształcone osoby przestały służyć Habsburgom¹⁸.

4. Gospodarka

W dalszej kolejności poruszyć trzeba kwestię warunków gospodarczych monarchii naddunajskiej. Choć powszechnie wiadomo, że Austro-Węgry nie były ekonomicznym gigantem (przysłowiowa bieda galicyjska czy bardzo archaiczne rolnictwo dalmatyńskie), to jednak stanowiły czwartą gospodarkę Europy. Od czasu Wiosny Ludów można mówić o stałym i dynamicznym rozwoju, spowodowanym m.in. zniesieniem resztek feudalizmu. Wprawdzie dominowało zatrudnienie w rolnictwie – dzięki któremu państwo stało się samowystarczalne żywnościowo – ale ono stopniowo malało. Postęp związany z mechanizacją prowadził do zwiększenia wydajności produkcji oraz powiększenia areałów pod zasiew.

Bez przeszkód rósł przemysł spożywczy, który bazował na krajowym rolnictwie. Burzliwie rozwijały się też inne gałęzie przemysłu: samochodowa, motocyklowa, rowerowa, kolejowa, stoczniowa, zbrojeniowa i elektrotechniczna, oparta na wydobywanych we własnych granicach: węgłu kamiennym i brunatnym, rudach żelaza oraz metali kolorowych i szlachetnych. Nie brakowało przetwórstwa ropy naftowej oraz przemysłów: szklarskiego, drzewnego, zapalczanego, meblarskiego, papierniczego, tekstylnego, skórzanego, cukrowniczego, tytoniowego, browarniczego czy wytwarzania towarów luksusowych. Zauważalny był proces koncentracji produkcji. Wzrost dobrobytu widać było też

17 M. Klečáček, *Český ministr ve Vídni. Ve službách císaře, národa a politické strany*, Praga 2017, s. 263-266; V. Sušová, *Politika jako oficiální znalost. Politická socializace v Předlitavsku a evropském Rusku v letech 1875-1917/1918 v komparativní perspektivě*, „Český časopis historický” 2008, t. 107, nr 4, s. 789-816.

18 L. Szarka, *The Great War in East-Central Europe: Nationalisms, Empires and Long-Term Consequences*, [w:] *Nationalisms in Action. The Great War and Its Aftermath in East Central Europe*, red. L. Szarka, A. Pók, Komárno 2022, s. 13-14.

w zabudowie miast. Wygląd takich stolic jak: Wiedeń, Budapeszt, Praga, Bratysława, Kraków, Lwów, Zagrzeb i wielu mniejszych miast zmienił się diametralnie. Nie chodziło tylko o wystawne kamienice, ale również o budynki o charakterze przemysłowym czy użyteczności publicznej. Za urbanizacją szła postępująca elektryfikacja miast. Drugą połowę XIX w. można z powodzeniem nazwać okresem nieprzerwanego niemal boomu gospodarczego, który trwał i przyspieszał aż do wybuchu I wojny światowej. Średni roczny wzrost produkcji wynosił w Austro-Węgrzech 1,7% PKB (dla porównania w Niemczech, które stawały się największą gospodarką Europy, wzrost ten wynosił 1,9%), ale w przedwojennych latach XX w. było to już 3%. W latach 1880-1914 wzrost samej tylko produkcji przemysłowej był trzykrotny.

Tak burzliwy rozwój pozwalał na zdecydowane zwiększenie budżetu państwa: z 355,6 mln guldenów w 1870 r., przez 581,8 mln w 1900 r., aż do 1,743 mld guldenów w 1913 r. Zwykle nie kreował on deficytu. Zebrane pieniądze pozwoliły na inwestycje. Najważniejszą z nich były koleje. Ich sieć osiągnęła 36,3 tys. km przed wybuchem wojny. W latach 1870-1910 wydatki na jej rozbudowę zwiększyły się 7,4 razy. System transportowy uzupełniała stojąca na coraz wyższym poziomie komunikacja rzeczna, oparta na Dunaju i jego dopływach. W granicach Monarchii Habsburgów ulepszano nabrzeża portowe i regulowano bieg rzeki. Szczególnie istotne było umożliwienie żeglugi liczącego 116 km odcinka Żelaznych Wrót, którego ze względu na szybki prąd (5 m/s) i wystające progi skalne nie dało się bezpiecznie przepłynąć bez obsługi pilotów. Z tego powodu gospodarka Austro-Węgier stała się komplementarna nie tylko za względu na profil produkcji, ale również z powodu coraz lepszego skomunikowania. Ułatwiało to rozkwit handlu wewnętrznego oraz, w mniejszym stopniu, zagranicznego, który rozwijał się dzięki tworzącym się izbom handlowym, a także coraz silniejszym bankom – głównie wiedeńskim – dysponującym kapitałem krajowym (13,3 mld koron aktywów) oraz zagranicznym.

Zwiększała się rola inwestycji niemieckich. Nie brakowało pozabankowych form działalności kredytowej. Warto w tym miejscu podkreślić spójność rynku wewnętrznego Austro-Węgier. Z obliczeń ekonomistów wynika, że import potrzebnych towarów wynosił 13,8 \$/mieszkańca, a eksport 11,8 \$/mieszkańca. Dla porównania w Niemczech było to odpowiednio 39,3 \$/mieszkańca i 36,9 \$/mieszkańca, a w Wielkiej Brytanii 69,8 \$/mieszkańca i 55,5 \$/mieszkańca. W obu przypadkach

gospodarki były silniejsze niż austro-węgierska. Ale w przypadku o wiele mniejszej Szwajcarii wartości wynosiły 95,3 \$/mieszkańca w przypadku importu i 70,4 \$/mieszkańca, gdy chodzi o eksport¹⁹. Wzrost dobrobytu niewątpliwie przekonywał mieszkańców do życia w ramach wielonarodowej monarchii.

Trzeba uczynić zastrzeżenie, że ów wzrost dobrobytu nie był rozłożony równomiernie, ale akurat najbiedniejsze kraje koronne Przedlitawii (Galicja i Bukowina) były szczególnie zainteresowane pozostaniem w Austro-Węgrzech ze względu na sąsiedztwo z Rosją. Ani zdecydowana większość Ukraińców, ani tym bardziej Polacy nie chcieli znaleźć się w obrębie sąsiedniego mocarstwa prowadzącego wobec obu narodów nasiloną politykę wynaradawiania. Przyznać jednocześnie trzeba, że jeśli rozwój gospodarczy Bukowiny postępował, to miał charakter eksploatacji dóbr naturalnych dostępnych w księstwie, szczególnie drewna²⁰.

Warto jednocześnie stwierdzić, że załamanie ekonomiczne kraju spowodowane I wojną światową zlikwidowało najważniejsze spoiwo dualistycznej monarchii. Doprowadziło nie tylko do wyczerpania ekonomicznego kraju, ale dodatkowo pozbawienia go rezerw. Przywrócenie stabilności finansowej stało się niemożliwe. Zapanował głód i doszło do wybicia stad zwierząt hodowlanych, co zwiastowało niemożność szybkiej odbudowy potencjału żywnościowego. Austro-Węgry przestały być postrzegane przez mieszkańców jako kraj atrakcyjny. Eksperti gospodarczy wiedzieli już wiosną 1918 r., że monarchia nie przetrwa kolejnej zimy. Produkcja rolna spadła w Przedlitawii o 59% w porównaniu z przedwojenną, a później sytuacja już tylko się pogarszała. Dość powiedzieć, że po rozpadzie państwa gospodarka węgierska stanowiła jedynie 40% tego, co istniało przed wojną, a produkcja

- 19 Trzy akapity na podstawie A. Sked, *Úpadek a pád Habsburské Říše*, Praga 1995, s. 227-231; J. Křen, *Dvě století střední Evropy*, Praga 2005, s. 196-199, 248-249, 252-253; N. Schausberger, *Österreich und die Friedenskonferenz. Zum Problem der Lebensfähigkeit Österreichs nach 1918*, [w:] *Saint-Germain 1919. Protokolle der Symposiums am 29. und 30. Mai 1979 in Wien*, red. I. Ackerl, R. Neck, Wiedeń 1989, s. 237, 248; M. Zgórnjak, *Potencjał ekonomiczno-militarny i siły zbrojne Austro-Węgier przed wybuchem I wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne” 1988, z. 91, s. 67-83; A. Kastory, *Żegluga dunajska w polityce międzynarodowej z XX wieku*, Kraków 2011, s. 12, 27-34, 42-55; H. Wereszycki, *Historia...*, s. 238-239; W. Felczak, *Historia...*, s. 276-278, 283-284; I. Romsics, *Historia Węgier*, b.m. 2018, s. 314-319, 330-333.
- 20 O. Strelko, O. Pylypczuk, Ju. Berdnyczenko, *Creation and Operation of Main Railways in Bukovina*, „Plural History Culture Society” 2021, t. 9, nr 1, s. 26-47.

wynosiła zaledwie 33% w rolnictwie i 20% w przemyśle. Do wyczerpania państwa doszło zerwanie tradycyjnych połączeń między producentami i odbiorcami towarów, a następnie inflacja.

Rozpadowi spójnego dotąd obszaru gospodarczego w Europie Środkowej towarzyszył dodatkowo problem z unifikacją różnych systemów fiskalnych, administracyjnych i walutowych – najtrudniej pod tym względem było w Królestwie SHS, a niewiele lepiej w Polsce²¹. W rzeczywistości rację miał Hugo Hantsch, który w 1953 r. napisał, że rozkład dualistycznej monarchii nie rozwiązał żadnego z problemów, które ją trawiły, ponieważ nowo powstałe państwa nadal były wielonarodowe, ale nienawiść między mieszkającymi obok siebie narodami wzrosła na tle sporów o nowe granice. Natomiast z punktu widzenia gospodarki trudności tylko mnożyły się wraz z nasilającym się regresem i powodowały niestabilność polityczną²².

5. Dynastia

Ostatnim czynnikiem wymienianym przez historyków jako jednoczący wielonarodowe państwo była dynastia. Rzecz jasna długość rządów Habsburgów na tronie cesarskim, a później już tylko austriackim przemawiała na ich korzyść. Szczyt potęgi osiągnęli XVI w. i XVII w., gdy kolejni władcy tworzyli globalne mocarstwo na trzech kontynentach²³. W XIX w. była to już jedynie niewielka część dawnej potęgi, ale cały czas utrzymująca się w pierwszej lidze mocarstw europejskich. Długoletnie panowanie Franciszka Józefa, pomimo porażek militarnych, kojarzyło się ze stabilizacją. Był osobą niewątpliwie lubianą, popularną i otaczaną czcią, szczególnie przez narody czerpiące korzyści ze swego położenia. Ale i pozostałe, których postulatów

21 M. Cornwall, *The Dissolution of Austria-Hungary*, [w:] *The Last Years of Austria-Hungary. Essays in Political and Military History 1908-1918*, red. M. Cornwall, Exeter 1990, s. 118-119, 121, 125-128; D. Strong, *Austria (October 1918 – March 1919). Transition from Empire to Republic*, Nowy Jork 1939, s. 48-50, 56-57; E. Domonkos, A. Schlett, *Financial Reconstruction in Central and Eastern Europe after World War I: The Case of Hungary*, „West Bohemian Historical Review” 2021, t. 9, nr 2, s. 210-222; F. Szávai, *Central Europe after the Dissolution of Austro-Hungarian Monarchy*, [w:] *Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century. Continuities and Discontinuities*, red. L. Novotný, J. Valkoun, C. Dömök, Wiedeń – Hamburg 2023, s. 11; N. Schausberger, *Österreich...*, s. 238-241.

22 H. Hantsch, *Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das problem der konstruktiven Reichsgestaltung*, „Wiener historischen Studien” 1953, t. 1, s. 5-6.

23 Zob. skrótowo S. Grodziski, *Habsburgowie. Dzieje dynastii*, Wrocław 1988, s. 17-66.

nie chciał nawet wysłuchać, traktowały go z odpowiednimi honorami. Władca był na pewno symbolem i w mentalności ogromnej większości ówczesnych mieszkańców Austro-Węgier postacią nadzwyczajną. Państwo za rządów Franciszka Józefa zmieniło się ogromnie pod wieloma względami (ustrój, ordynacja wyborcza, rozwój ekonomiczny itp.). I zapewne zmieniliby się jeszcze bardziej, gdyby cesarz uznał, że przyczyniłoby się to do stabilizacji sytuacji politycznej państwa. Jednakże to on zaangażował Austro-Węgry w wojnę, która miała okazać się ostatnią w historii wielowiekowej monarchii²⁴.

Po śmierci Franciszka Józefa tron objął Karol I, który zamierzał jak najszybciej zakończyć swój udział w zmaganiach militarnych. Chciał powołać na stanowisko premiera Heinricha Lammascha, znanego intelektualistę o pacyfistycznych zapatrywaniach, prawnika i sędziego trybunału haskiego, ale ten postawił warunek zerwania z Niemcami, zbliżenia do Zachodu oraz federalizacji kraju, na co cesarz nie był gotowy. Karol wysłał jednakże list do Sykstusa, księcia Parmy, pośrednika w tajnych rozmowach z rządami Ententy. Oprócz jego kontaktów z Paryżem i wizyty w Londynie w czerwcu 1917 r. doszło do dwóch nieformalnych spotkań na terenie Szwajcarii. W grudniu 1917 r. południowoafrykański generał Jan Christiaan Smuts negocjował z hrabią Albertem Mensdorffem, ostatnim ambasadorem Habsburgów nad Tamizą, natomiast w marcu następnego roku Philip Kerr, osobisty sekretarz premiera Davida Lloyd George'a ds. polityki zagranicznej i imperialnej rozmawiał z Władysławem Skrzyńskim, radcą poselstwa w cesarsko-królewskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Rokowania nie doprowadziły do zmiany polityki Austro-Węgier. Cesarz, chcąc doprowadzić do pokoju, nie potrafił podjąć konkretnej decyzji i się jej konsekwentnie trzymać. Nie był w stanie ani wygrać wojny, ani też zawrzeć pokoju. Z jednej strony hamowały go czynniki wewnętrzne, głównie stanowisko ministra spraw zagranicznych hrabiego Ottokara Czernina, który wiązał ogromne nadzieje z układami pokojowymi zawartymi w Brześciu nad Bugiem z Ukraińską Republiką Ludową (9 lutego 1918 r.) oraz Rosją Sowiecką (3 marca 1918 r.). Aby uniemożliwić Karolowi tajne kontakty z Brytyjczykami, opublikował korespondencję Sykstusa, co skompromitowało cesarza w oczach

24 Szczegóły w: Tenże, *Franciszek Józef I*, wyd. 4, Wrocław 2006.

Berlina i jednocześnie wymusiło jednoznaczną „patriotyczną” postawę. Z drugiej strony dochodziły naciski zewnętrzne, czyli niemieckie. Ostatecznie Berlin wymógł układ z 12 maja 1918 r., w którym zakładano bliską współpracę polityczną wojskową i ekonomiczną (unia celna) obu cesarstw, co wykluczało wyjście Austro-Węgier z wojny²⁵.

W ostatecznym rozrachunku cesarz, który nie potrafił uratować kraju przed zgubnymi skutkami wojny, przestał być potrzebny. Narastające od 1915 r. ruchy odśrodkowe okazały się również nie do opanowania przez monarchę. Przywrócenie obrad Rady Państwa, aby pozwolić przedstawicielom poszczególnych narodów wygłosić swoje opinie i wziąć współodpowiedzialność za państwo, tylko ujawniły pęknięcia wewnętrzne. Dyskutowane od 1917 r. na forum przedlitawskiego parlamentu pomysły na wprowadzenie federalizmu w Austro-Węgrzech nie doprowadziły do uspokojenia sytuacji z powodu oporu Węgrów. Manifest Karola I z 16 października 1918 r., wprowadzający federalny ustrój Przedlitawii, nie był w stanie niczego już naprawić. Został ogłoszony zbyt późno i ograniczał się do części monarchii naddunajskiej²⁶.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza wskazuje, że w okresie pokoju, który zapanował po 1966 r., Monarchia Habsburgów opierała się na kilku stabilnych i sprawdzonych filarach. Część z nich była zasługą polityki wewnętrznej: armia, biurokracja, podział administracyjny kraju. Za najważniejszy czynnik jednakże uznać należy rozwój ekonomiczny, trwający niemal nieprzerwanie od czasu Wiosny Ludów. Zasługi władzy były w tym wypadku połowiczne. *Boom* gospodarczy miał miejsce praktycznie w całym cywilizowanym świecie. Wystarczało, że władze Austro-Węgier nie przeszkadzały przedsiębiorczym osobom, aby rozwijały w miastach przemysł i usługi, korzystając

25 J. Pernes, *Poslední Habsburkové. Karel, Zita, Otto a snahy o záchranu císařského trůnu*, Praga 2005, s. 148-161; H. Hanak, *Government, Foreign Office and Austria-Hungary*, „Slavonic and East European Review” 1969, t. 47, nr 1, s. 178-181, 184-189; D. Strong, *Austria...*, s. 103-104; I. Meckling, *Die Außenpolitik des Grafen Czernin*, Monachium 1969, s. 318-329; M. Bullock, *Austria 1918-1938. A Study in Failure*, Londyn 1939, s. 7-8.

26 J. Osterkamp, *Řád v rozmanitosti. Dějiny federalismu w Habsburské Monarchii od doby předběřnové do roku 1918*, Praga 2022, s. 39-50.

przy tym z rodzimych surowców naturalnych oraz płodów rolnych. Tych w monarchii naddunajskiej nie brakowało. *Summa summarum* w państwie Habsburgów wytworzył się bardzo spójny wewnętrznie system gospodarczy. Narody, które mogły nie czuć się w jego granicach komfortowo z powodu polityki władz (Słowianie południowi, czy Słowacy) lub z powodu posiadania państw narodowych, np. Rumunii, nie dążyły do zmiany państwowości. Zwyczajnie poziom cywilizacyjny, różniący się zdecydowanie, nie zachęcał do odśrodkowych kroków. Nad wszystkim czuwała dynastia, która mimo porażek na arenie międzynarodowej zachowywała szacunek mieszkańców monarchii.

Jeden czynnik cementujący państwo na pewno nie był zasługą władz Austro-Węgier. Chodzi o silnego wroga zewnętrznego, za jakiego uchodziła w Wiedniu – a szczególnie w Budapeszcie – Rosja. Pacyfikacja rewolucji węgierskiej, a następnie lansowanie idei panslawizmu, wymierzonej w spójność wielonarodowej monarchii, a także patronowanie sojuszowi bałkańskiemu, aby stanowił jej zagrożenie od południa, to kroki zdecydowanie nieprzyjemne. W miarę upływu lat napięcia dwustronne się nasilały, choć nie skazywały obu państw na wojnę. Tę Wiedeń rozpoczął samodzielnie, choć pod naciskiem Berlina. Ona tak naprawdę doprowadziła do zaniku czynników spajających Austro-Węgry. Najważniejszy z nich, czyli gospodarka, została doprowadzona do całkowitej niewydolności, a system administracyjny, armia i biurokracja rozeszły się wzdłuż „szwów narodowościowych”. Cesarz, który się nie sprawdził w ciężkich czasach, był już niepotrzebny.

Bibliografia

1. Bled J.-P., *Franz Ferdinand. Der eigensinnige Thronfolger*, Wiedeń 2013.
2. Bullock M., *Austria 1918-1938. A Study in Failure*, Londyn 1939.
3. Cornwall M., *The Dissolution of Austria-Hungary*, [w:] *The Last Years of Austria-Hungary. Essays in Political and Military History 1908-1918*, red. M. Cornwall, Exeter 1990.
4. Deák E., *Kwestia narodowościowa – lekcja europejska. In pluritate unitas in unitate paritas*, [w:] *Węgry – Polska w Europie Środkowej. Historia – literatura*, red. A. Cetnarowicz, C. Kiss, I. Kovács, Kraków 1997.
5. Deák I., *Der K.(u)K. Offizier 1848-1918*, 2. Aufl., Wiedeń – Kolonia – Weimar 1995.
6. Domonkos E., Schlett A., *Financial Reconstruction in Central and Eastern Europe after World War I: The Case of Hungary*, „West Bohemian Historical Review” 2021, t. 9, nr 2.

7. Felczak W., *Historia Węgier*, wyd. 2 popr. i uzup., Wrocław 1983.
8. Gerő A., *Emperor Francis Joseph, King of the Hungarians*, Nowy Jork 2001.
9. Grodziski S., *Franciszek Józef I*, wyd. 4, Wrocław 2006.
10. Grodziski S., *Habsburgowie. Dzieje dynastii*, Wrocław 1988.
11. Hanak H., *Government, Foreign Office and Austria-Hungary*, „Slavonic and East European Review” 1969, t. 47, nr 1.
12. Hantsch H., *Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das problem der konstruktiven Reichsgestaltung*, „Wiener historischen Studien”, t. 1, 1953.
13. Hlavačka M., *Přičiny raspadu Gabsburskoj monarchii: Wzgliad iz Pragi*, [w:] *Narody Gabsburskoj monarchii w 1914-1920 gg.: ot natsionalnych dwiženii k sozdaniu natsionalnych gosudarstw*, red. M. Wołos, G. Szkundin, Moskwa 2012.
14. Jeziorny D., *Problem przynależności państwowej Vorarlberga po I wojnie światowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 2002, nr 75.
15. Jokeš P., *Cześć. Przewodnik po historii narodu i państwa*, Kraków 2020
16. Kastory A., *Żegluga dunajska w polityce międzynarodowej z XX wieku*, Kraków 2011.
17. Kann R., *Franz Ferdinand ein Ungarnfeind?*, [w:] R. Kann, *Erzherzog Franz Ferdinand Studien*, Wiedeń 1976.
18. Klečacký M., *Český ministr ve Vídni. Ve službách císaře, národa a politické strany*, Praga 2017.
19. Kořalka J., *Deutschland und die Habsburgermonarchie 1848-1918*, [w:] *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, t. 6: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*, red. A. Wanduszka, P. Urbanitsch, Wiedeń 1993
20. Křien J., *Dvě století střední Evropy*, Praga 2005.
21. Lendvai P., *Węgrzy. Tysiąc lat zwycięstw w klęskach*, Kraków 2016.
22. Majewski P., „Niemcy sudeccy” 1848-1948. *Historia pewnego nacjonalizmu*, Warszawa 2007.
23. Meckling I., *Die Außenpolitik des Grafen Czernin*, Monachium 1969.
24. Osterkamp J., *Řád v rozmanitosti. Dějiny federalismu w Habsburské Monarchii od doby předbrěznové do roku 1918*, Praga 2022.
25. Pernes J., *Poslední Habsburkové. Karel Zita, Otto a snahy o záchranu císařského trůnu*, Praga 2005.
26. Romsics I., *Historia Węgier*, b.m. 2018.
27. Ruszała K., *Galicyski eksodus. Uchodźcy podczas I wojny światowej w monarchii habsburskiej*, Kraków 2020.
28. Rydel J., *W służbie cesarza i króla. Generałowie i admirałowie narodowości polskiej w siłach zbrojnych Austro-Węgier w latach 1868-1918*, Kraków 2001.
29. Schausberger N., *Österreich und die Friedenskonferenz. Zum Problem der Lebensfähigkeit Österreichs nach 1918*, [w:] *Saint-Germain 1919. Protokolle der Symposiums am 29. und 30. Mai 1979 in Wien*, red. I. Ackerl, R. Neck, Wiedeń 1989.
30. Seton-Watson H., Ch., *The Making of a New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*, Londyn 1981.
31. Sked A., *Úpadek a pád Habsburské Říše*, Praga 1995.
32. Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T., *Słowianie południowi i zachodni VI-XX wiek*, Warszawa 2005.
33. Strelko O., Pylypczuk O., Berdnyczenko Ju., *Creation and Operation of Main Railways in Bukovina*, „Plural History Culture Society” 2021, t. 9, nr 1.
34. Strong D., *Austria (October 1918 – March 1919). Transition from Empire to Republic*, Nowy Jork 1939.

35. Sušová V., *Politika jako oficiální znalost. Politická socializace v Předlitavsku a evropském Rusku v letech 1875-1917/1918 v komparativní perspective*, „Český časopis historický” 2008, t. 56, nr 4.
36. Szarka L., *The Great War in East-Central Europe. Nationalisms, Empires and Long-Term Consequences*, [w:] *Nationalisms in Action. The Great War and Its Aftermath in East Central Europe*, red. L. Szarka, A. Pók, Komárno 2022.
37. Szávai F., *Central Europe after the Dissolution of Austro-Hungarian Monarchy*, [w:] *Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century. Continuities and Discontinuities*, red. L. Novotný, J. Valkoun, C. Dömök, Wiedeń – Hamburg 2023.
38. Tanty M., *Panslawizm, carat, Polacy. Zjazd Słowiański w Moskwie 1867 r.*, Warszawa 1970.
39. Tanty M., *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912-1913 roku*, Warszawa 1970.
40. Ukshini S., *Austro-Hungarian Foreign Policy and the Independence of Albania*, „West Bohemian Historical Review” 2021, t. 11, nr 2.
41. Wereszycki H., *Historia Austrii*, wyd. 2 popr., Wrocław 1986.
42. Wereszycki H., *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986.
43. Wereszycki H., *Sojusz trzech cesarzy. Geneza 1866-1872*, wyd. 2, Warszawa 2010.
44. Zgórnjak M., *Potencjał ekonomiczno-militarny i siły zbrojne Austro-Węgier przed wybuchem I wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne” 1988, z. 91.
45. Županič J., *Militäradel der Österreich-ungarischen Monarchie während des Ersten Weltkriegs*, „West Bohemian Historical Review” 2022, t. 11, nr 2.